

4. Омелянчук И.В. Черносотенное движение на территории Украины (1904-1914). – К.: НУІРВ, 2000. – 168 с.
5. Поспеловский Д. Русская православная церковь: испытания начала XX века // Вопросы истории. – 1993. – № 1. – С. 42-54.
6. Сигаревич Д. Первый украинский митинг в Одессе // Южные записки. – 1905. – № 49. – С. 57-58.
7. Тойбі А.Дж. Дослідження історії. В 2-х т. – Т. 1. – К.: Основи, 1995. – 613 с.
8. Указы Херсонской духовной консистории // ДАХО. – Ф. 198. оп. 14. спр.100. арк. 155.
9. Указы Херсонской духовной консистории // ДАХО. – Ф. 198. оп. 14. спр.101. арк. 70.
10. Шип Н.А. Київська духовна академія – центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (XIX – початок XX ст.) // УДЖ. – 1999. – № 2. – С. 63-75.

Summary

In given article the problems of mutual relation of Russian Orthodox church and population of the South of Ukraine are considered at the end of XIX – beginning XX centuries in social, political and cultural spheres of ability to live. This research is urgent from a position of the modern relation of a society to the Ukrainian Orthodox church and religion in general. Therefore historical analysis of such relations will help to open some reasons of the contradictions between society and Church in the South of Ukraine today.

В.А.Добровольська

РОЛЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В РОЗВИТКУ ЖІНОЧИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

На сучасному етапі розвитку незалежної України чимало дослідників займаються вивченням духовно-культурного потенціалу нашої держави. Культурне життя українського народу протягом всього історичного розвитку зазнавало помітного впливу православної церкви. Незалежно від нашого ставлення до цінностей християнського світогляду, слід визнати значний внесок служителів церкви у процес навчання і виховання молодого покоління.

Автор статті торкається основних моментів діяльності жіночих навчальних закладів Півдня України на початку ХХ століття, з'ясовуючи вплив православної церкви на навчальний процес всіх рівнів шкіл – початкових, середніх, вищих. В українській історіографії цій проблемі приділялося мало уваги, внаслідок чого вона досліджена недостатньо. Питання діяльності православної церкви у галузі освіти України розглядалися у працях ряду авторів побіжно, не як основна проблема [3,4,13,15,16]. Проблему релігійної освіти в Україні у ХІХ – на початку ХХ століття висвітлено у статтях Авдєєва А., Дейнеко М., Гладкого С., Пащенко В., Овчинникова В., Шамахова Ф. [1,10,19,18,20,21], але діяльності жіночих шкіл приділялося дуже мало уваги.

Метою даного дослідження є спроба розглянути мережу початкових, середніх та вищих жіночих навчальних закладів (світських та духовних) Півдня України на початку ХХ століття, з'ясувати особливості політики церкви щодо них, виявити характерні риси навчального процесу жіночих шкіл, роль релігійного компоненту у навчальних програмах, діяльність власне духовних шкіл, визначити роль цих шкіл у житті жіноцтва.

Переважна частина України на початку ХХ століття була під впливом діяльності Російської православної церкви. У церковно-адміністративному плані православна церква в Україні поділялася на дев'ять єпархій, дві з яких – Херсонська та Таврійська – розташовувалися на південноукраїнських землях.

Ще у XIX столітті при Миколі I було проголошено гасло – православ'я, самодержавство і народність [3, 251]. Але, незважаючи на це, церковне життя підпадало все більшому поневоленню з боку держави. З православної церкви було утворено відомство православного сповідання – Синод. Духовенство, особливо вище, було повністю інтегровано до самодержавної системи влади: духовний стан одночасно зі своїми прямими релігійними функціями виконував ще й функції державних чиновників (наприклад, реєстрація актів громадянського стану). Гармонія інтересів самодержавства і православ'я традиційно вважалася у Російській імперії основною опорою і держави, і церкви [18, 4].

Функціонування православної церкви забезпечувалося імперською управлінською структурою – від обер-прокурора та синодального єпископа до священника. У цілому стан православної церкви в Україні на початку XX століття характеризувався глибоким протиріччям. Зовні благополучна форма з системою упорядкованих храмів та усталеною адміністративною структурою прикривала спотворену державою систему функціонування релігійного життя [13, 246].

Однією із функцій, яку виконували в суспільстві священники, була освітня діяльність. Церковні і богословські дисципліни викладалися в державних та світських школах. У старших класах гімназії вивчалось догматичне богослов'я, а у вищих навчальних закладах для студентів православного сповідання був обов'язковим курс основного богослов'я. Але роль православного духовенства в розвитку тогочасної системи освіти визначалася, перш за все, його діяльністю по створенню початкових шкіл.

За переписом 1907 року рівень грамотності населення українських губерній становив 19,3 % (41,1 % в містах та 15,8 % в селах) [19, 23]. Православне духовенство взяло на себе відчутну частину роботи по ліквідації неграмотності населення України. Співвідношення початкових та середніх шкіл духовного та інших відомств, наприклад, у Херсонській губернії у 1901 році було таким: 678 церковних шкіл та 1 369 шкіл інших відомств і земств [2, 2].

Існувало декілька типів церковних шкіл: школи грамоти, церковно-приходські та недільні школи. Зміст навчання у цих закладах визначався синодальним "Положенням про церковні школи". У школах відомства православного сповідання здійснювалося навчання і виховання дітей у душі церковності. Тут дівчата навчалися спільно з хлопцями.

Школи грамоти на початку XX століття належали Синоду і були дуже розповсюдженими серед інших початкових шкіл Півдня України. На протязі 1-2 років тут викладалися: закон Божий, російське і церковнослов'янське читання, письмо, арифметика, церковні співи [21, 722-723].

Церковно-приходські школи були на ступінь вище за якістю освіти. Відповідно до "Правил про церковно-приходські школи" створювалися два типи шкіл: однокласні (2-річний термін навчання) і двокласні (4-річний строк). У однокласній школі з 76 навчальних годин на тиждень 35 годин (46 %) припадало на закон Божий, церковнослов'янське читання та церковний спів. Таке співвідношення церковних та загальноосвітніх дисциплін пояснюється тим, що церковні педагоги дотримувалися принципу пріоритету виховання над навчанням. До загальноосвітніх дисциплін відносилися письмо, арифметика. У двокласних, крім того, "відомості з історії церкви та вітчизни". Найважливішим виховним заходом виступали уроки закону Божого. Це виглядає цілком природно, якщо пам'ятати, що педагогічні кадри церковної школи складалися із

священиків, дияконів, псаломщиків та світських осіб – носіїв церковної свідомості.

Церковно-приходські школи знаходилися у віданні приходів. У кожній єпархії була створена єпархіальна училищна рада, яка займалася питаннями навчально-виховного процесу шкіл. На початку ХХ століття термін навчання підвищився: у однокласних до трьох, у двокласних – до п'яти років [20, 626].

Перед Синодом стояла проблема підвищення рівня освіти вчителя. Так, у Миколаєві у 1906 році працювало 14 шкіл грамоти. Вчителі цих шкіл розподілялися за освітою таким чином: з вищою освітою вчителів не було, 27 – були з середньою освітою, дев'ять – отримали звання домашніх вчителів, три викладача мали початкову освіту [5, арк. 25 зв.].

Для підвищення якості вчительської і законовчительської праці в православних єпархіях України проводилися короткострокові педагогічні курси, засновувалися братства законовчителів, впроваджувались заходи по заміні вчителів-псаломщиків, які змушені були часто відволікатися для відправлення треб, світськими особами.

Школи грамоти поступово перетворювалися в церковнопарафіяльні. Церковна школа мала достатньо великий потенціал для розвитку, який стимулювався конкуренцією в галузі освіти духовного та інших відомств. Отже, освітня діяльність священиків задовольняла реальні потреби суспільства в освіті і сприяла підвищенню грамотності та релігійно-культурного рівня населення.

Навчальні програми міністерських та земських шкіл – однокласних та двокласних – були схожі на програму церковних шкіл. До загальноосвітніх предметів однокласних навчальних закладів відносилися такі предмети як: російська та старослов'янська мови, письмо, читання, арифметика. Обов'язковим вважалося вивчення церковних співів та закону Божого. Закон Божий був єдиним предметом, програма якого вважалася обов'язковою для всіх навчальних закладів, тоді як з інших предметів єдиних програм не існувало. Інакше кажучи, закону Божому відводилася роль структуроутворюючої дисципліни всього процесу навчання.

На відміну від церковних шкіл у світських двокласних школах додатково вивчалася низка предметів, що давало можливість учням продовжити навчання у майбутньому. Так, у Бериславському вищому початковому училищі у 1909/10 н.р. викладали, крім вищезазначених предметів, фізику, геометрію, російську граматику, природознавство, малювання, креслення, гімнастику [9, арк.7]. У земських школах викладали деякі ремесла: кравецтво, плетіння кошиків, садівництво, городництво, бджільництво, столярство, слюсарство, шовківництво, переплетення, теслярство, ткацтво та ковальське ремесло [14, 67].

Таким чином, на початку ХХ століття внаслідок діяльності церкви та держави були створені умови для здобуття початкової освіти усіма станами суспільства.

На протязі другої половини ХІХ століття духовенство поступово дійшло до усвідомлення того, що лише освіта дівчат здатна покращити побут сільського населення, бо тільки освічена дружина здатна морально підтримати свого чоловіка, тільки добре вихована матір спроможна прищепити дітям благородні звички та манери, тільки спеціальна духовна освіта й відповідне вихо-

вання могли допомогти жінкам, у тому числі дружинам сільських священиків стати справжнім взірцем для неграмотного населення провінції.

Освіта доньок священиків не передбачала тих знань, які давались у світських закладах для дворянства. Жіночі гімназії, хоч і мали всестановий характер, не вважалися, на думку вищого духовенства, такими, які могли б дати майбутнім дружинам, зокрема і священиків, необхідну освіту та виховання. До того ж представники духовенства вважали, що гімназійна освіта, яку здобували їхні доньки в гімназіях, була причиною того, що дівчата цуралися свого вродженого покликання і неохоче погоджувались на шлюби з кандидатами на священство.

Царський уряд і духовенство були зацікавлені у розвитку таких жіночих закладів, які б, розв'язуючи проблеми населення, не розхитували основи самодержавства, становість і народність, під якою розумілось домінування російської мови, культури, історії та православ'я. Духовенство мало потурбуватись про створення особливого типу жіночих навчально-виховних інституцій.

У 1868 році було затверджено статут, за яким нові духовні жіночі училища стали називатись єпархіальними і мали на меті "виховання дівчиць відповідно до правила благочестя за ученням православної церкви та в російському народному дусі з тим, щоб вихованки могли згодом благотворно впливати на навколишнє середовище суворю моральністю життя і діяльним виконанням сімейних обов'язків" [11, 307].

Єпархіальні жіночі училища мали бути шестикласними з річним курсом у кожному класі чи трикласними при дворічному курсі. До них могли вступити й дівчата інших станів, але за окрему плату. Створені за типом жіночих гімназій, вони прирівнювались до середніх навчальних закладів, давали широкий обсяг знань, але не надавали своїм випускницям усіх гімназичних прав.

У жіночому єпархіальному училищі повинні були вивчатися закон Божий (Священна і Нова історія, катехізис, докладне пояснення церковного богослужіння), педагогіка, російська і церковнослов'янська мови, словесність і література, російська і всесвітня історія, географія, математика (вся арифметика і елементарна геометрія), фізика, чистописання і малювання. Крім того, учениці мали знайомитися з основами медицини, природничими науками, способами ведення домашнього господарства, рукоділлям і музикою. Іноземні мови (німецька і французька) для дочок священиків необхідними не вважались, і вивчення їх у єпархіальних жіночих училищах спочатку не планувалось. Але Статут 1868 р. дозволяв їх для бажаючих [12, 43-44].

За наказом Синоду жіночі єпархіальні училища дозволялося відкривати лише там, де буде знайдено кошти, необхідні для використання затверджених Синодом програм і утримання штату. У більшості випадків заклади відкривалися за допомогою місцевого духовенства, але отримували статус приватних. Так, у Миколаєві у 1910 році функціонувало шість приватних християнських училищ зі спільним навчанням хлопців та дівчат, одне – жіноче, засноване громадською діячкою Зиноюю (контингент – 147 дівчат). Ці навчальні заклади обслуговували населення Миколаєва, у якому в цей період було 96 587 населення, з яких 70 614 чол. – православних [17; 45, 61-62].

Між жіночими училищами духовного відомства і гімназіями десятиліттями існували серйозні відмінності в багатьох сферах діяльності. Через консервативність бюрократичного апарату, економічну неспроможність місцевих

властей і населення, низький загальний рівень суспільної свідомості ці відмінності не зникали. Вони в'їдались у ментальність провінційних обивателів, міцно закріплюючи за своїми вихованками прізвиська "попівен" та "єпархіалок". Але незважаючи на це, молоде духовенство, особлива жіноча частина, мали можливість не зупинятися на здобутті початкової освіти, але й отримати середню духовну освіту.

У другій половині XIX – на початку XX століття на Півдні України поряд з єпархіальними училищами функціонували жіночі гімназії та прогімназії, які були відкриті міністерством народної освіти як всестанові заклади.

Строк навчання у гімназії був сім років, дівчата починали навчатися з 9-10 років, вже маючи початкову освіту. Прогімназіями називали навчальні заклади гімназійного типу зі скороченим строком навчання – три роки. Гімназії мали сім класів і восьмий – педагогічний. Випускниці отримували свідоцтво про звання домашніх вчительок з обраних предметів, а також свідоцтво вчительки початкових класів.

Тут вивчали закон Божий, російську мову та літературу, природознавство, чистописання, фізику, історію, географію, алгебру, геометрію, французьку (німецьку) мову, навчалися рукоділлю, малюванню, музиці, співам, танцям. Одним з найважливіших чинників, що сприяв високому рівню культури випускників гімназій, було звернення до духовних скарбів минулого через давні мови – латинську, церковнослов'янську. У педагогічному класі вивчали педагогіку, дидактику, методику викладання окремих предметів (арифметики, чистописання, малювання, співів, російської мови) [6, арк. 14].

Основним предметом у гімназіях був закон Божий, об'єм якого був підвищений за рахунок морального і догматичного богослов'я, що вводився у VII і VIII класі. Закон Божий не був ізольований від інших навчальних предметів. Він мав міжпредметні зв'язки з курсами російської мови та літератури, історії, а з 1902 року – і з курсом філософської пропедевтики, яка включала в себе логіку і психологію. Найбільш тісний зв'язок закон Божий мав із курсом церковнослов'янської мови, який викладався спільно з російською з I по IV клас. При цьому навичкам читання, перекладу і переказу церковнослов'янських текстів навчали паралельно – і на уроках з закону Божого, і на уроках російської мови.

Курси літератури та історії у V класі давали необхідний матеріал для комплексного засвоєння церковної історії, викладання якої починали з VI класу. Знайомлячись з історією церкви з IV по XV століття, учні вже мали уявлення про давньоросійську літературу як світську, так і духовну, а з вітчизняної був вивчений період від падіння Західної Римської імперії до відкриття Нового Світу. Існував і зворотній зв'язок. До початку викладання курсу давньої історії (IV клас) завдяки вже вивченій священній історії Ветхого і Нового завітів учні мали уявлення про великі держави стародавнього світу.

Звичайно, на уроках закону Божого головна увага приділялася морально-етичній оцінці подій минулого. Філософська пропедевтика і закон Божий у VII і VIII класах взаємодоповнювали один одного: перша розкривала перед учнями світ людських почуттів і емоцій, другий показував, які повинні бути ці почуття у віруючого.

Хоча циркуляром Міністерства народної освіти (1882) гімназії визначалися християнськими, ні одна гімназія не була вузькоконфесійною. Навпаки, наказувалося назначати законовчителя в залежності від віросповідання учнів.

Так що в один і той же навчальний рік в одній гімназії закон Божий міг вивчатися за програмами православного, католицького, греко-уніатського, лютеранського, вірмено-григоріанського і навіть євангельського віросповідань. Але все ж таки на Півдні України розповсюдженими були гімназії, переважна більшість учениць якої були православними.

Всі ці факти говорять про неоднозначний підхід до питань свободи віросповідання у навчанні закону Божому, хоча у російському законодавстві сама його постановка була відсутньою аж до Маніфесту 17 жовтня 1905 року, який вперше проголосив свободу віросповідання як невід'ємне право підданих Російської імперії [1, 121-122].

Отже, дівчата всіх станів мали можливість здобути середню освіту як у гімназіях, так і в єпархіальних училищах. Різниця між духовною освітою й світською освітою лежала в площині світоглядній. Перша була надто схоластичною: навіть у 1900-ті роки тут заборонялися твори Тургенєва, Толстого, Гончарова. Друга перебувала під впливом французької, англійської літератури, німецької філософії і була пронизана європейським гуманістичним світобаченням.

Характерною рисою періоду, що розглядається, був також швидкий розвиток середньої спеціальної освіти.

Серед великого різноманіття таких шкіл (медичних, комерційних, музичних, сільськогосподарських та ін.) виділялися педагогічні заклади. Особливістю педагогічної освіти в цей час було те, що ці заклади готували вчителів початкової школи (викладачі середньої школи отримували загальну наукову освіту в університетах і на вищих жіночих курсах, не отримуючи спеціальної педагогічної підготовки). Вчителів готували учительські семінарії, учительські інститути. Всі вони були переважно зі спільним навчання хлопців та дівчат. Найбільш відомими у Херсонській губернії були дві учительські семінарії у Херсоні та Новому Бузі, в яких у 1901 році навчалося 343 хлопця і 15 дівчат [2, 2].

Педагогічні кадри для початкової школи готували також жіночі гімназії та прогімназії, постійні педагогічні курси, єпархіальні училища і церковно-вчительські школи.

Церковно-вчительські школи (чоловічі та жіночі) готували вчителів церковно-приходських шкіл. Ці школи відносилися до відомства православного сповідання, керували ними на місці священики з богословською освітою. Вчителями могли бути як духовні, так і світські особи, затверджені єпархіальним керівництвом. До таких шкіл приймалися дівчата та хлопці віком 15-17 років, які закінчили двокласні вчительські школи. Навчання тривало три роки. До навчального плану входили закон Божий, загальна і російська церковна історія, дидактика і педагогіка, церковні співи і музика, церковнослов'янська мова, російська мова з літературою, всесвітня і російська історія, географія, арифметика з елементами геометрії, креслення, малювання, рукоділля (у жіночих школах) [20, 627].

Система вищої жіночої освіти у Російській імперії мала свої особливості. Вона базувалася на німецькій моделі. Тому в жіночих гімназіях були створені педагогічні класи, а наукова інтелігенція на власні та громадські кошти відкривала вищі навчальні заклади для жінок. До університетів жінкам було заборонено вступати, тому з відкриттям у Києві у 1878 році вищих жіночих курсів (ВЖК) було покладено початок вищій жіночій освіті.

Розглянути особливості функціонування ВЖК можна на прикладі діяльності таких курсів в Одесі. Протягом всієї історії існування ВЖК в Одесі уряд ефективно використовував місцеву ініціативу, а громадська інтелектуальна еліта міста та наукова еліта Новоросійського університету стають ініціаторами та головними дієвими особами в процесі модернізації жіночої освітньої системи.

Одеські вищі жіночі курси були відкриті восени 1906 року. Ці всестанові курси були приватними і склалися переважно з дівчат вищих та середніх станів. Про це свідчать такі дані: у 1910 році контингент ОВЖК складався з 239 представниць дворянства, 281 – купецтва, 74 – духовенства, 609 – міщан, 52 – селян і 23 – іноземних громадян. Всього – 1 278 жінок [8, арк. 14 зв.]. Невелика кількість селян і духовенства, що навчалися тут, свідчить про те, що головною перешкодою для навчання була платня за навчання – 150 крб. у рік. Для порівняння: 1 фунт найкращої яловичини коштував 9 коп., 1 фунт коров'ячого масла – 40 коп.

Курси приймали усіх бажаючих вчитися незалежно і від віросповідання. Так, у 1910 році навчалася 727 жінок іудейського віросповідання, 472 – православного, 27 – католицького, 22 – вірмено-григоріанського, 18 – караїмського, 12 – протестантського. Всього – 1 278 чоловік [8, арк. 14 зв.].

Вищі жіночі курси у тому ж році працювали у складі трьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного та юридичного. Представниці духовенства в більшості обирали історико-філологічний факультет (52 – на цьому факультеті, 21 – на фізико-математичному і одна жінка – на юридичному) [8, 14 зв.]. Саме тому і зупинимося на аналізі навчальної програми історико-філологічного факультету.

Зазначений факультет поділявся на декілька відділень: історичне, словесне, французьке, німецьке. На цих відділеннях викладалися переважно предмети гуманітарного циклу. На протязі чотирьох років вивчалися давня, середньовічна, нова, російська, всесвітня історія, методологія, соціологія і філософія історії, етнографія. Помітним було місце предметів літературно-естетичного циклу: історія візантійського і давньоросійського мистецтва, західноєвропейської літератури, російської мови і літератури, античної та слов'янської літератур, загальне мовознавство, порівняльна граматики, енциклопедія романської (германської) філології. Випускницям мали допомогти у майбутній роботі психолого-педагогічні дисципліни: психологія, логіка, педагогіка, історія педагогіки, дидактика. Розширити світогляд допомагало вивчення політичної економії, державного права, історії філософії. Вражає кількість мов, які вивчалися на курсах: латинська, грецька, церковнослов'янська. В залежності від спеціальності вивчали французьку, німецьку, одну з слов'янських мов, за вибором – англійську або італійську. До предметів, які стояли на першому місці у програмі, відносилися історія релігії та історія церкви (в залежності від сповідання) [7, арк. 1-2].

Засвоєння навчальної програми ВЖК давало можливість жінкам здобути вищу освіту. Суспільство поволі звикало до думки про можливість підвищення соціальної ролі жінки через виконання нею соціальних ролей наставниці, виховательки, вчительки. Але незважаючи на це, не всі бажаючі могли здобути вищу освіту через скрутні матеріальні умови життя. Невелика кількість доньок священників на вищих жіночих курсах свідчить про недовіру духо-

вного стану до світської освіти і фінансові проблеми, особливо у сільського духовенства.

Таким чином, освітня діяльність православного духовенства на Півдні України на початку ХХ століття мала суперечливий характер. З одного боку, ця діяльність сприяла підвищенню грамотності та релігійно-культурного рівня населення (відкриття початкових навчальних закладів (світських та духовних), часткова ліквідація неграмотності населення, формування мережі середніх та середньо-спеціальних духовних закладів). Вивчення церковних і богословських дисциплін у світській школі вказувало на пріоритет загальнолюдських заasad та християнської моралі. Однак складна економічна ситуація, кризовий стан самої церкви ускладнювали реалізацію духовенством у стінах школи духовно-культурного потенціалу нації. Більшість населення ще залишалось неграмотним. Для поширення грамотності, особливо на селі, помітний вклад разом із священиками роблять і земські діячі.

Зібраний матеріал може стати в нагоді для дослідження комплексної проблеми формування і розвитку загальноосвітніх і спеціальних шкіл в Україні.

Джерела та література

1. Авдеев А. Закон Божий в дореволюционной гимназии // Знание – сила. – 1993. – № 4. – С. 121-122.
2. Ведомость о числе учебных заведений и учащихся в Херсонской губернии за 1901 год // Державний архів Херсонської області (ДАХО). Херсонское губернское земство. – Б.и., 1902. – 2 с.
3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – Т.3. – К., 1998. – 360 с.
4. Головащенко С.І. Історія християнства. – К., 1999. – 352 с.
5. ДАМО (Державний архів Миколаївської області). Ф. 216. Оп. 1. Спр. 1412. Арк. 25 зв.
6. ДАОО (Державний архів Одеської області). Ф. 42. Оп. 35. Спр. 1770. Арк. 14.
7. ДАОО. Ф. 45. Оп. 19. Спр. 1437. Арк. 1-2.
8. ДАОО. Ф. 334. Оп. 3. Спр. 7653. Арк. 14 зв.-15.
9. ДАХО. Ф. 193. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 7.
10. Дейнеко М.М. Церковно-учительские школы // Педагогическая энциклопедия / Каиров И.А., Петров Ф.Н., Богомолов А.И. и др. – В 3 тт. – Т.3. – М., 1968. – С. 627.
11. Демков М.И. История русской педагогики. – В 3 ч. – Ч. 3. – М., 1909. – С. 307.
12. Єршова Л. Духовна жіноча освіта на Волині (середина ХІХ – початок ХХ ст.) // Шлях освіти. – 2000. – № 4. – С. 41-45.
13. Історія релігії в Україні / За ред. А.М.Колодного, П.Л.Яроцького. – К., 1999. – 735 с.
14. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1904 г. – Херсон, 1906. – С.67.
15. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. – Кн.3. – К., 1994. – 441 с.
16. Надтока Г.М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900-1917 років. – К., 1996. – 207 с.
17. Обзор николаевского градоначальства за 1910 год. – Николаев, 1911. – С.45, 61-62.
18. Овчинников В.Г. Русская православная церковь в XX веке // Преподавание истории в школе. – 1992. – № 1-2. – С. 4.
19. Пащенко В., Гладкий С. Церква і освіта: Про освітню діяльність православного духовенства в Україні на початку ХХ ст. // Все для вчителя. – 1998. – № 10. – С. 23.
20. Шамахов Ф.Ф. Церковно-приходские школы // Педагогическая энциклопедия... – С. 627.
21. Шамахов Ф.Ф. Школы грамоты // Педагогическая энциклопедия... – С. 722-723.